

ЮЖИН СКАЙЛЕРНИНГ “ТУРКИСТОН” АСАРИ ВА УНДА ГЕНЕРАЛ ЖЎРАБЕК ҲАҚИДА КЕЛТИРИЛГАН ҚАЙДЛАР

Ибрагимов Солижон Эргашович

ҚаршМИИ “Ижтимоий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Америкалик дипломат Южин Скайлернинг “Туркистон” асари XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга саёҳати давомида кўрган-кечирганлари асосида ёзилган бўлиб, мазкур мақолада айнан Китоб беги Жўрабек ҳақида ёзилган қайдлар борасида сўз юритилади.

***Калит сўзлар:** Рус истилоси, Самарқанд мудофаси, Худоёрхон хиёнати, Жўрабекка тасниф, Кауфман сиёсати*

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ЮДЖИНА СКАЙЛЕРА “ТУРКИСТАН” И ПРИВЕДЕННЫЕ В НЁМ ЗАМЕТКИ О ГЕНЕРАЛЕ ДЖОРАБЕКЕ

АННОТАЦИЯ

Произведение американского дипломата Юджина Скайлера «Туркестан» было написано на основе увиденного им во время путешествия по Средней Азии во второй половине XIX века. Эта статья посвящена запискам, написанным о Китаб-беге Джорабеке.

***Ключевые слова:** русское вторжение, оборона Самарканда, предательство Худоёр-хана, произведение Джорабеку, политика Кауфмана.*

THE WORK OF EUGENE SCHUYLER “TURKISTAN” AND THE NOTES GIVEIN IN IT ABOUT GENERAL JORABEK

ABSTRACT

The work of the American diplomat Eugene Schuyler “Turkestan” was written based on what he saw during his trip to Central Asia in the second half of the 19th century. This article is devoted to notes written about Kitab-beg Jorabek.

***Key words:** Russian invasion, defense of Samarkand, betrayal of Khudoyor Khan, Jorabek’s story, Kaufman’s policy.*

КИРИШ

Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари”Унда кўплаб маълумотлар қатори Китобнинг сўнгги беги Жўрабек Қаландарқори ўғли ҳақида Қўлингиздаги китобда икки жилдан иборат асарнинг 1876 йилги Лондон нашридан саралаб ўзбек тилига ўтирилган таржимаси жамланган.

Амеркалик тадқиқотчи, фан доктори, дипломат ва сайёҳ Южин Скайлернинг “Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари” асари 1876 йили Лондонда нашр қилинган, ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёга саёҳати давомида кўрган-кечирганлари асосида ёзилган. Асар ёлғон тарих ва мафкурадан холи бўлиб, ўлканинг Россия империяси истилосидан кейинги ижтимоий тарихи ва маданий ҳаётига доир ажойиб манба саналади

Южин Скайлер Тошкентдаги Молия вазирлигининг вакили, жаноб П (амалдор исми келтирилмаган) нинг хонадонига турли таниқли беклар, айниқса Самарқанд жанубидаги кичик туманлардан саналган шахрисабзлик Жўрабек ва Бобобек канда қилмай келиб турганлигини ва улар билан шу ерда танишганини айтади: “Икковининг ҳам отаси у ерда – Шахрисабзда Бухоро амири, конхўр Насрулла томонидан босиб олингунга қадар машҳур бўлган. Отаси Қаландарбекнинг вафотидан сўнг, Жўрабек 1860 йил – амирнинг ўлимига қадар унинг хизматида бўлиб, кейин Шахрисабзни эгаллайди.

Йигирма ёшлардаги Жўрабек эгизак шаҳарлардан бири Китобга бек этиб сайланди. У Бухоро амирининг кўплаб аъёнларини қувиб юборди ҳамда ўз отасининг ўрнини эгаллаган Бобобек билан ҳамкорликда кичкина воҳанинг мустақиллигини 1870 йилнинг август ойигача, токи Шахрисабз руслар томонидан эгалланиб, амирнинг ихтиёрига топширилгунча сақлаб турди” [1.59-6].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Руслар 1866 йилда Жиззахни, 1868 йилда Самарқандни эгаллайди. Амир Музаффар руслар билан битим тузиб, Россия вассаллигини қабул қилади. Амирнинг руслар билан шармандали битим имзолагани Жўрабек ва унинг дўсти Шахрисабз беги Бобобекка ёқмайди. Улар амирнинг ўғли Абдумалик билан иттифоқ тузиб, истило этилган Самарқандга қўшин тортади. Жўрабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшин келаётганини эшитган Самарқанд аҳли русларга қарши бош кўтаради. Шахрисабздан келаётган 20 минг кишилик қўшин Самарқанднинг озодлиги учун курашаётган кўзғолончиларга қўшилади. Бўлиб ўтган шиддатли жанглардан кейин Самарқанд қайтариб олинади.

Самарқанд мудофаасида қатнашган рус рассоми Веришчагининг «Рассом хотиралари» деб номланган асарида бу ҳақда маълумотлар берилган. Руслар бостириб келганда Самарқанд мудофаасига Шахрисабз ва Китоб кенагаслари Бобобек ва Жўрабек бошлиқ қўшинлар ёрдамга етиб келади. Аваз Мухаммад Аттор Хўқандий «Тарихи жахонномай» асарида бу қўшинлар: «Воқеаларга шохид бўлган самарқандликларнинг сўзларига қараганда кўп жасорат кўрсатиб

ўруслардан 270 кишини ўлдиришган экан» деб ёзади. Шундан сўнг Кауфман Тошкентдан катта қўшин жўнатади. Россия армияси тўп, милтиқ каби ўточар қурооларга эга эди. Шу сабабли улар қилич, найза каби ибтидоий қуроолар билан ўзига қарши чиқаётган Жўрабек бошлиқ самарқандлик қўзғолончиларнинг қўшинини осонгина енгиб қўяди. Беклар Самарқандни ташлаб чиқиб, чекинишга мажбур бўлади.

Шаҳрисабзга қайтган Жўрабек ўзига қарши чиққан амир Музаффар қўшинларига қарши жанг қилади ва уларни енгиб чиқади. Шундан сўнг амир Музаффар Кауфмандан ёрдам сўрайди. Кауфманнинг буйруғи билан Самарқандга ўрнашган рус қўшини Китобга бостириб боради. Жўрабек ўз сарбозлари билан русларнинг кичик бўлинмаларини бир неча марта енгади.

Шундан сўнг Кауфман Китоб ва Шаҳрисабзни эгаллаш учун йирикрок ҳарбий бўлинмаларни ташлайди. Жўрабекнинг ватанпарварлик фаолиятидан хатто Кауфман ҳам чўчиб қолганди. 1870 йил айна ғалла ўрим – йиғини пайтида генерал Абрамов бошчилигида махсус отряд тузилиб, маҳаллий аҳолини русларга қарши хатти – ҳаракатлари ва хужумлари учун жазолаш мақсадида Китоб ва Шаҳрисабзга юборилади. Руслар Китобни ўраб олиб, тўпга тутаётган бир пайтда, улар билан муносабатни яхшилаб олган амир Музаффар (ўз халқига хиёнат қилиб) икки ўртадаги шартномани қўшни юбориш тўғрисидаги келишувига мувофиқ қулай фурсатни бой бермасликка қарор қилади. Шаҳрисабз воҳасини узил-кесил забт этиш мақсадида Китобга қараб юради.

1870 йил 11 августда генерал Абрамов қўшинлари Шаҳрисабз воҳасига кириб келади. Шу куни полковник Михайловский бошчилигидаги биринчи гуруҳ Китоб йўлидаги Урис қишлоғини босиб олади. 12 август куни Шаҳрисабзга хужум бошланади. Бироқ шаҳар аҳолисининг қаттиқ қаршилигига дуч келган рус қўшинлари чекинишга мажбур бўладилар. Бу пайтда генерал Абрамов бошчилигидаги иккинчи гуруҳ Китоб қалъасини тўпга тутди. Руслар нарвонлар, узун ёғочлар, тўсинлар ёрдамида 13 август кечаси қалъани эгалладилар. Шиддатли жанглардан кейин 1870 йил 14 августда рус қўшинлари Китоб кўрғонини тўлиқ ишғол қилдилар. 15 август куни Шаҳрисабз шаҳри ҳам руслар қўлига ўтади.

Шундай қилиб, серҳосил Шаҳрисабз воҳаси рус қуроолли кучи ёрдамида эгалланади ва Россияга қўшиб олиниш ўрнига, аҳолини батамом ҳайратга солиб, Бухорога амирига тортиқ қилинади. Амир Музаффар ихтиёридан чиқиб кетган Ғузор, Кармана, Ҳисор, Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ, Қарши шу зайлда яна унинг тасарруфига ўтади.

Бу ҳақда Южин Скайлер ёзади: “Генерал Кауфман Шаҳрисабзни тугатишга қарор қилиб, генерал Абрамов бошчилигидаги ҳарбий экспедицияни у ерга жўнатади... Беклар Қўқонга қочишди. Шаҳрисабз генерал Абрамов томонидан Бухоро амирига русларнинг бундан буён истилоларга хоҳишлари йўқлигининг исботи сифатида топширилди [1. 87-б.]”.

Аламзада Жўрабек ва Бобобеклар Абрамовдан енгилгач, оз сонлик қўшин билан Мағиёнга қочишади. Улар қўшинлари Фороб кўрғонига борадилар. Жўрабек ва Бобобек 300 нафар қўшин билан рақибларга чап бериб, Хўжанд томонга ўтиб кетишади. Улар Қўқон хонлиги орқали Қашқарга ўтиш ва ўша ерга куч тўплаш илинжида эдилар. Бироқ Қўқон хони Худоёрхон хиёнат қилади ва уларни тутиб Кауфманга топширади. Д.И. Логофетнинг ёзишича: «Қўқон хони Худоёрхон томонидан рус ҳокимиятига топширилади»[2. 55] .

Худоёрхон ўз ҳукмдорлиги даврида йўл қўйган катта хатоларидан бири унинг Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари Жўрабек билан Бобобекка нисбатан тутган хиёнаткорона йўли бўлди деб ҳисоблаш мумкин.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши хусусида уч жилдлик йирик тадқиқот эълон қилдирган генерал-лейтенант М. Тереньев бундай ёзади: “Насриддинбек (Худоёрхоннинг тўнғич ўғли) 1872 йилда Тошкентга келган вақтида ўрислар хизматида ўтган, подполковник унвонига эга бўлган собиқ шаҳрисабзлик беклар Жўрабек ҳамда Бобобекнинг уйига келиб, отаси уларнинг русларга топширгани ва шу қилмиши билан ҳақиқий мусулмонлар назарида ўзини шарманда қилганини айтиб, таассуф билдирди” [3. 35].

Нега Жўрабек ва Бобобек каби миллат қахрамонлари, бекларни Худоёрхон русларга тутиб бергани эриш ва хиёнатдек кўринар эди. Жўрабек билан кўп суҳбатда бўлган Южин Скайлер бу ҳақда Жўрабекдан сўраган бўлса керак, албатта. Бунинг сабабларини Южин Скайлер шундай тушунтиради: “Жўрабек ва Бобобек Қўқон томонга қочди, аммо Худоёрхон томонидан тутиб берилди. Сабаби ўз вақтида Худоёрхон амир Насруллага ўзининг ташвишлари ва сургун қилиниши ҳақидаги гапларни айтганида Жўрабек унинг устидан кулиб, “қари кампир” деб масхара қилганидан, унга нисбатан эски алами бор эди”.

Южин Скайлер Жўрабекка қўйидагича таъриф беради: “У мен учратган бир неча маҳаллий аҳоли вакиллари ичида ҳар қандай масалада унинг сўзига ишонишим мумкин бўлган ягона кишилардан бири эди. Жўрабек баланд бўйли, ингичка қора соқоли, кулранг ёқимли кўзли ва жиддий қиёфали келишган ўзбек эди. У доимо оддий, аммо нозик дид билан озода кийинар ва юзида қайғу ифодаси, истараси, кўркам ҳаракатлари кишини ўзига жалб қилиб, қизиқтирмасдан қўймасди. У ҳақиқатан ҳам мутлақо олижаноб инсон эди”.

Руслар нега Жўрабек ва Бобобек каби ўзларига қарши қаттиқ курашган қахрамонларни жазоламай мартабалар бериб олиб қолгани хайратланарли. Аммо Туркистоннинг биринчиси генерал-губернатори бўлган фон Кауфман айёр дипломат ва ўткир сиёсатчи эди. У асирларни сургун қилиши ёки ўлдириб юбориши мумкин эди. Лекин бундан нима фойда? Халқ орасида номи машхур бўлган бу кишилардан фойдаланса-чи? Бу ҳақда Южен Скайлер шундай мулоҳаза юритади : “ Жўрабек... агар яхши муносабатда бўлишса, Россия учун хизмат қилиши табиий ҳол.

Агар Бухоро амири ёки Қўқон хони тахтдан ағдарилиши ва вассални тайинлаш керак бўлганида, Жўрабек ҳар икки томон: ҳам маҳаллий аҳоли, ҳам русларнинг манфаатларига бирдек мос келувчи шахс. Шу билан бирга унинг, амирлик тахтига кўтарилишига ҳақли бўлган тўртта уруғдан бири бўлган кенас уруғдан келиб чиққанлиги ҳам аҳолининг ҳеч қандай қаршилигисиз тахтга лойиқ кўрилишини таъминлаган бўларди [1.99-б.]. Шунингдек “Жўрабек русларнинг Ўрта Осиёни эгаллаб олиб, унинг эгасига айланганига амин бўлиб, ўзининг келгусида улар орқали ҳокимиятга келишига имкони борлигига ишонар эди”, деб баҳо беради.

Кауфман Жўрабек билан Бобобекка империя хизматини таклиф этади. Бекларнинг бошқа имкониятлари йўқ эди. Жўрабек умрининг қолган 30 йилини чор Россия хизматида ўтказди. Бу хизматлари учун унга 1976 йилда унга подполковник, 1880 йилда полковник, 1901 йилда генерал майор унвонлари берилади. Бундан ташқари у 1876 йилда иккинчи даражали “Святой Станислав”, 1888 йилда тўртинчи даражали “святой Владимир”, 1904 йилда учинчи даражали “Святой Владимир” орденлари билан мукофотланади.

Рус хизматига ўтган Жўрабек тезда рус тилини ҳам ўрганиб олади. У Лев Толстой асарларини асл тилида ўқиб уларга юксак баҳо берган ва бундай ёзувчилар руслар ичида ҳам ўзбеклар ичида ҳам кам туғилишини айтган.

Жўрабек нафақат жасур харбий шахс, балки маърифатпарвар ва чуқур билим эгаси бўлган. У нодир асарлар, қўлёзмалар ва буюмларга қизиқар, қидириб топар, илм ўрганар ва тўплар эди. Унинг Китоб беклиги давридаёқ катта кутубхонаси бўлиб, генерал Абрамов вилоятни забт этганда Жўрабек кутубхонасининг мусодара қилади ва 97 та нодир қўлёзмани Петербургга жунатади. Жўрабек яна бой кутубхона ташкил этади. Унинг кутубхонасидан хатто машхур шарқшунослар В. Бартольд, А.Семенов ва бошқалар ҳам унумли фойдаланишган. Жўрабекнинг ўлиmidан кейин В. Бартольд Петербургдан Н. Остроумовга хат ёзиб унинг кутубхонаси жуда катта илмий

тарихий қийматга эга эканлигини уни сақлаб қолиш зарурлигини таъкидлаган эди.

Полковниклар Жўрабек, Бобобек таржимон ва журналист Сатторхон 1876 йили Петербургда очилган шарқшуносларнинг III жахон анжуманига иштирок этадилар. Жўрабекнинг аниқ манбаалардан нодир қўлёзма асарлардан турли далиллар келтириб сўзлаган русча нутқи дастлаб «қандайдир осиелик»ка эътиборсизлик билан қараган анжуман иштирокчиларини қойил қолдиради. Натижада унинг Шарқ қўлёзмалари бўйича чуқур мутахассис эканлигини тан олишади. Жўрабек ўз нутқида Пётр I жамиятни 12 тоифага ажратганини ва буни амир Темурдан ўзлаштирганини, армия уставини тузишда эса Темур «Тузуқлари» дан фойдаланганини бу йўлда Пётрга собиқ Молдавия хукмдори Кантемир ёрдам кўрсатганини исботлаб берганиди [4.].

Журабек ва (Шахрисабз беги) Бобобеклар Тошкентда рус хизматида бўлган вақтда Шаҳар бегининг меҳмони бўлган Скайлер халқнинг Журабек шахсига бўлган хурматини (гарчи Шаҳарга Бобобек беклик қилган бўлсада) шундай келтиради: “Мен билан суҳбатлашиш учун кўплаб одамлар келди ва улардан бири бу ерни Россия истило этгунига қадар шаҳар хукмдори бўлган ва бухороликларга топширилган Жўрабек ҳақида суриштириб қолди. Кейинроқ Жўрабекнинг ўртоғи келганлиги ҳақида дув-дув гаплар тарқалиб, машхурлигидан халойиқ мени астойдил кўришни истаганларига сабаб бўлган экан[1. 282-б.]”.

Южин Скайлер китобини ўқир эканман, шу ерда илгари эшитмаганим, одатда индец қабилаларида хозирда ҳам қўлланиладиган қамишдан ясалган ўқ отиш қуроли ҳақида эслатиб ўтиши мен учун янгилик бўлди: “...Жўрабек пуфлаб отиладиган қуролдан жуда яхши отар экан. Бу қуролни кўриб хайрон қолдим, чунки Осиеда бу қуролдан фойдаланишмайди деб билардим. Тагин унинг айтишича, бу қурол Шахрисабзда кенг тарқалган экан. У қамишдан узун трубка бўлиб, бир учига кичик ўқ жойлаб, уни нафас билан ҳайдаб чиқаришади. Уни ишлатиш бировлар ўйлаганчалик унчалик қийин бўлмай, кўп нафас сарфлашни талаб қилмайди [1. 99-б.]”.

Машхур швед сайёҳи Свен Гедин 1893 йил Тошкентга келганида Туркистон генерал-губернатори Вревскийнинг уйида уюштирилган зиёфатда Жўрабек билан учрашиб қолади. Билим доираси кенг, қизиқишлари беҳисоб бўлган Жўрабек билан суҳбат уни мафтун этади. Сўнгра сайёҳ Жўрабекнинг Қорасувдаги уйида бир неча кун меҳмон бўлади, унинг эртақлардагидек сеҳрли таржимаи ҳолини тинглайди. Свен Гедин "Осие юраги" китобида бир неча

саҳифани Жўрабекка бағишлайди, унга "Марказий Осиё тарихида катта роль ўйнаган сиймо" деб таъриф-баҳо беради [4.].

Генерал-губернаторликнинг маркази Тошкент шаҳрида яшаган Жўрабек 1906 йилда Қўйликдаги боғида кечаси сирли тарзда ўлдирилади. Шу тарика китоблик биринчи ўзбек генерали Жўрабекнинг ҳаёти фожеали якун топди. У мураккабликлар, қарама-қаршиликлардан иборат ҳаёти давомида ҳамиша халқи томонида бўлди. Даврнинг зиддиятлари тўлалигича унинг ҳаётида акс этди. Нимаики бўлмасин, Жўрабек жасур ва мард ўзбек ўғлони сифатида Китоб тарихида, Ўзбекистон тарихида қолади.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES):

1. Скайлер Южин. "Туркистон", "Ўзбекистон" нашриёти, 2019.
2. Логофет Д.И. «В горах и на равнинах Бухари» СПС, 1913, С, 55.
3. Юсупов Шариф. "Хуфия қатламлар", Т.: "Маънавият", 1999, 35-б.
4. Ибрагимов С.Э. Генерал Жўрабек ҳақида янги маълумотлар. "Китоб овози" газетаси 2021 йил 25-июнь.